

WERKGROEP
MIDDELNEDERLANDSE
ARTESLITERATUUR

W-MAIL

JAARGANG 11 (2010) NUMMER 2

INHOUD

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE	2
• Hartelijk welkom! Nieuwe leden stellen zich voor	
• Aankondiging WEMAL-studiedag 2011	
• Promotie Marianne Elsackers	
<i>Sacha Voogd</i>	
EEN OPZIENBARENDE ONTDEKKING	6
• Ontdekking van de oerversie van de <i>Liber Pantegni</i> van Constantinus Africanus	
<i>Frederiekje de Jongh</i>	
WAT DOET DAT PLAATJE DAAR?	8
• Afbeeldingen in artesteksten nader bekeken	
<i>Maria Patijn</i>	
HANDSCHRIFT HATTEM C5 ONDER DE LOEP	13
• Bucheliuslezing door Orlanda Lie	
<i>Sacha Voogd</i>	
• Vliegende start van het Hattem-project	
<i>Noor Versélewel de Witt Hamer</i>	
RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES	21
<i>Sacha Voogd en Frederiekje de Jongh</i>	

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE

HARTELIJK WELKOM!

NIEUWE LEDEN STELLEN ZICH VOOR

In deze nieuwe rubriek geven wij nieuwe leden de gelegenheid zichzelf kort voor te stellen. De afgelopen maanden hebben wij de volgende leden mogen verwelkomen.

YOURI DESPLENTER UIT GENT

“Ik studeerde Nederlands-Duits aan de Universiteit Gent en promoveerde er in 2004 onder het promotorschap van Jo Reynaert op een onderzoek naar Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequensen. Van oktober 2004 tot en met september 2010 was ik postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen en sinds 1 oktober 2010 ben ik docent historische Nederlandse letterkunde (middeleeuwen) aan de Universiteit Gent.”

MAARTJE VAN IERSEL UIT NIJMEGEN

“Ik ben studente Franse literatuur in Nijmegen, en bijna afgestudeerd. Ik heb me tijdens mijn studie steeds meer gericht op de middeleeuwse literatuur, en veel vakken bij Nederlands, Geschiedenis en Middeleeuwse Studies gevolgd. Tijdens mijn uitwisseling in Nice heb ik de mogelijkheid gehad Oud-Frans te leren lezen. Momenteel ben ik bezig met mijn masterscriptie, waarin ik de fabliaux, nouvelles en farces behandel. Ik houd me graag bezig met oude teksten en handschriften, en WEMAL biedt me de mogelijkheid om actief aan de slag te gaan met het ontcijferen ervan. Tot nu toe heb ik me alleen met literaire teksten beziggehouden, dus dit wordt mijn eerste kennismaking met artesteksten. Het is voor mij ook de eerste keer dat ik een langere transcriptie zal maken, dus ik ben erg benieuwd wat ik allemaal ga tegenkomen.”

Wie geïnteresseerd is in de volledige ledenlijst kan contact opnemen met de secretaris van WEMAL, Moniek Vis (moniekvis@gmail.com).

AANKONDIGING WEMAL-STUDIEDAG 2011

De volgende WEMAL-studiedag staat in het teken van een nieuw project: het vervaardigen van een platenboek voor de Middelnederlandse artesliteratuur. Deze wens bestaat al sinds de oprichting van WEMAL, maar dit project is eigenlijk nooit goed van de grond gekomen. De details van de studiedag volgen later, maar we kunnen nu alvast verklappen dat het een interactief programma wordt, met een belangrijke bijdrage van twee kunsthistorici, Martine Meuwese en Maria Patijn. Ter voorbereiding vragen we aan alle WEMAL-leden om op zoek te gaan naar een afbeelding die volgens hen absoluut een plaats moet krijgen in het platenboek.

De studiedag vindt plaats op het Huygens Instituut te Den Haag, op vrijdag 11 februari 2011 van 14.00-17.00 uur. Nadere informatie volgt via de digitale Nieuwsflits van WEMAL en op onze website.

PROMOTIE MARIANNE ELSAKKERS

M.J. ELSAKKERS, *READING BETWEEN THE LINES. OLD GERMANIC AND EARLY CHRISTIAN VIEWS ON ABORTION*. AMSTERDAM, 2010.

Op 19 mei 2010 is Marianne Elsackers in Amsterdam gepromoveerd op haar onderzoek naar abortus in de vroege middeleeuwen. Namens alle leden van WEMAL ... proficiat!

Het eerste deel van haar dissertatie bevat een elftal artikelen, die grotendeels vanaf 2001 zijn gepubliceerd. In het tweede deel komen de belangrijkste bestudeerde bronnen aan bod, gevolgd door enkele slotconclusies. Dit deel bestaat uit vier hoofdstukken, waarin respectievelijk aandacht wordt besteed aan Oudgermaanse abortuswetten, laatantieke en vroegmiddeleeuwse christelijke teksten over abortus, een studie van abortusbepalingen in vroegmiddeleeuwse boeteboeken en tot slot een samenvatting van de resultaten van haar onderzoek.

De bestudeerde teksten maken onderscheid tussen gewelddadige (onvrijwillige, door een derde veroorzaakte) abortus en vrijwillige abortus door de moeder. Beide vormen werden bestraft, maar niet altijd op dezelfde manier of in dezelfde mate. Het beschikbaar stellen van abortiva werd bestraft, omdat deze werden geclassificeerd als gevaarlijke gifsoorten. De klassieke wereld had geen gewetensbezwaren tegen het beëindigen van een zwangerschap; het christendom beschouwde abortus als moord op het ongeboren leven, waarbij soms nog onderscheid gemaakt werd tussen vroegtijdige en late abortus.

Middeleeuwse afbeelding van de baarmoeder, met rechts en links resp. de mannelijke en vrouwelijke foetus, en in het midden de hermafrodit. Uit: Brussel KB, MS 3701-15, fol. 29r.

Uit het onderzoek van Elsackers blijkt dat er geen eenduidig beeld te vormen is over de toelaatbaarheid van abortus in de vroege middeleeuwen. Het onderzoek behelst een periode van circa zes eeuwen en een zeer omvangrijk geografisch gebied, waarbinnen opvattingen over abortus en bestraffing ervan duidelijk fluctueerden. Wel komen er zoveel veroordelingen en verboden op abortus in de bestudeerde teksten

voor, dat het duidelijk is dat abortus wel degelijk voorkwam. Blijkbaar bestond er een breed scala van abortusmethoden die vrouwen konden toepassen, waarvan het abortieve drankje de meest genoemde methode is in Oudgermaanse wetten en christelijke teksten.

Veel recepten zijn waarschijnlijk mondeling overgeleverd, in de receptenboeken zijn nauwelijks abortiva te vinden. Wellicht moeten middelen om een dode foetus uit te drijven, voor het uitblijven van de menstruatie of voor een moeilijke bevalling ook als abortiva gelezen worden. Deze teksten werden in het Latijn overgeleverd en waren dus beschikbaar voor de bovengroep van geschoolde, grotendeels geletterde, mannelijke geleerden. Het is dan ook waarschijnlijk dat er een aparte, orale traditie was, waarin zaken van vrouw tot vrouw werden doorgegeven.

Abortus in de middeleeuwen was zeker geen ongevaarlijke procedure. Naast de voor de hand liggende redenen om een zwangerschap te willen beëindigen, moet ook wanhoop een grote rol gespeeld hebben. De hoofdverantwoordelijkheid voor geboorteregeling lag in de middeleeuwen bij de vrouw.

Met haar uitgebreide onderzoek levert Marianne Elsackers een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar middeleeuwse abortus, al zal het laatste woord daar zeker nog niet over geschreven zijn.

Sacha Voogd

EEN OPZIENBARENDE ONTDEKKING

ONTDEKKING VAN DE OERVERSIE VAN DE *LIBER PANTEGNI* VAN CONSTANTINUS AFRICANUS

De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bezit mogelijk de oerversie van de *Liber pantegni* van Constantinus Africanus. Dr. Erik Kwakkel (Universiteit Leiden) presenteerde de vondst op 30 september in het National Humanities Centre aan Duke University (North Carolina, USA). De ontdekking is het resultaat van een gezamenlijke zoektocht van dr. Erik Kwakkel, prof. Francis Newton (Duke University) en Outi Kaltio (University of Helsinki).

Liber pantegni, oftewel 'het boek van de gehele [medische] kunst' is een belangrijke 11de-eeuwse geneeskundige tekst. Het bestaat voor een groot deel uit een compilatie van vertaalde teksten uit de *Kamil as-Sina'a al-tibbiya* ('de gehele geneeskunst', ook bekend als *Kitab al-Malaki*, 'het boek van de koning') van de 10de-eeuwse Perzische arts Ali ibn al-Abbas. De vertaler/compilerator is Constantinus Africanus (gestorven kort voor 1099).

Deze Noord-Afrikaan bracht de laatste jaren van zijn leven door in het klooster in Monte Cassino, waar hij verschillende medische werken schreef. *Liber pantegni* was zijn belangrijkste werk, maar Constantinus heeft ook vertalingen van de Arabische versies van de werken van de Griekse artsen Hippocrates en Galenus op zijn naam staan. Met zijn werken maakte hij de oude Griekse geneeskunst en de superieure Arabische medische kennis toegankelijk voor de Latijn sprekende Europeanen en zodoende leverde Constantinus Africanus een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de medische wetenschap in Europa.

Het Haagse handschrift van de *Liber pantegni* was al langer bekend, maar Kwakkel, Newton en Kaltio hebben nu ontdekt dat het manuscript waarschijnlijk auteursinterventies bevat. Het handschrift dateert dus uit de tijd van Constantinus zelf en is misschien wel vervaardigd onder zijn supervisie in Monte Cassino. De onderzoekers zullen hier in de toekomst meer uitgebreid over publiceren.

Dr. Erik Kwakkel onderzocht het Haagse handschrift van de *Liber pantegni* in het kader van zijn onderzoeksproject 'Turning over a New Leaf: Manuscript Innovation in the Twelfth-Century Renaissance'. Dit project behelst een onderzoek naar de veranderende literaire smaak, de wijziging in het gebruik van teksten en de nieuwe kijk op de wereld in de 12de eeuw, en de directe invloed daarvan op het uiterlijk van het boek.

Kwakkel stelt dat de renaissance van de 12de eeuw een nieuw type boek deed ontstaan, waarin gebruik werd gemaakt van nieuwe hulpmiddelen bij het lezen, een nieuwe paginaopmaak en nieuwe schrifttypen. Het merendeel van de innovaties in de 12de eeuw waren bedoeld om de snelheid waarmee men de gewenste informatie op de pagina kon vinden te verhogen of om beter duidelijk te maken welke complexe intellectuele discussie aan de tekst ten grondslag lag. Terwijl men het in de late 11de eeuw vrijwel geheel zonder hulpmiddelen moest stellen, had een kopiïst uit het begin van de 13de eeuw een heel scala aan hulpmiddelen om de tekst te verduidelijken, zoals bijvoorbeeld paginanummers, paragraaftekens, voetnoten, structuur verhelderende marginalia, verschillende hiërarchisch geordende lettertypen en lettergroottes of een paginaopmaak om de hoofdttekst te scheiden van de commentaren.

Het Haagse manuscript van de *Liber pantegni* is in zijn geheel te bekijken op de website van de Koninklijke Bibliotheek: <http://www.kb.nl/bladerboek/liberpantegni/index.xml>

Voor meer informatie over Erik Kwakkels onderzoeksproject 'Turning over a New Leaf: Manuscript Innovation in the Twelfth-Century Renaissance' kun je kijken op:

<http://hum.leiden.edu/icd/research/news/vacancies.html>

Frederiekje de Jongh

WAT DOET DAT PLAATJE DAAR?

AFBEELDINGEN IN ARTESTEKSTEN NADER BEKEKEN

INLEIDING

De afgelopen jaren wordt er steeds meer onderzoek gedaan naar Middelnederlandse artesliteratuur. Maar de nadruk ligt nog voornamelijk op de teksten zelf, waardoor de onderzoeken sterk letterkundig gericht zijn. Opvallend is dat eventuele afbeeldingen in de Middelnederlandse arteshandschriften niet of nauwelijks onderzocht worden. Toch komt men regelmatig afbeeldingen van figuren, handelingen, instrumenten en objecten tegen. Die afbeeldingen zijn echter bijna nooit onderwerp van onderzoek. De bestudering van de Middelnederlandse artesliteratuur vertoont hiermee een betreurenswaardige lacune. De geïllustreerde handschriften zijn vanuit kunsthistorisch oogpunt interessant, omdat een kunsthistorische benadering nieuw inzicht kan geven in oorsprong, gebruik en overlevering van deze teksten en manuscripten. In de ontwikkeling van de artesbestudering is het onderzoeken van arteshandschriften vanuit een kunsthistorische benadering een logische volgende stap.

Maar hier vormt zich al meteen een probleem: hoe kom je erachter waar die afbeeldingen te vinden zijn? In het gezaghebbende *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben uit 1989 staat af en toe vermeld dat er afbeeldingen aanwezig zijn in een tekst, maar lang niet altijd. Dit artikel is dan ook een oproep aan alle artesonderzoekers om vooral alert te zijn op afbeeldingen in hun onderzoeksmateriaal, aangezien deze belangrijke aanwijzingen kunnen geven over herkomst en gebruik van een tekst of handschrift.

EEN VOORBEELD: YPERMANS CYRURGIE

Ter illustratie wil ik hier kort de afbeeldingen in de tekst van Jan Ypermans *Cyrurgie* introduceren. Aan de hand hiervan zijn verschillende opmerkingen te maken over de herkomst en het gebruik van de teksten.

Jan Yperman (ca. 1260-1330) was een Vlaamse arts die rond 1300 praktijk hield in het Vlaamse Ieper. Ter onderwijzing van zijn zoon, die het Latijn niet machtig was, schreef hij een chirurgisch handboek in het Nederlands. De tekst behandelt aandoeningen van hoofd tot voeten, en is opgedeeld in boeken (hoofdstukken) en kapitels (paragrafen).

De tekst van Jan Ypermans *Cyrgie* kreeg navolging, en is ons in verschillende handschriften overgeleverd. Het gaat om de volgende manuscripten:

Signatuur	<i>Cyrgie</i>	Datering
Brussel, Kon. Bibliotheek: 15624-41	f. 107r-147v	1351
Gent, Universiteitsbibliotheek: 1273	f. 2r-125	Midden 15e eeuw
Cambridge, St. John's College: A 19	Dl. 1, f. 1r-81v	Midden 15e eeuw
Londen, British Library: Harley 1684	f. 142r-173r	1ste helft 15e eeuw
Lincoln, Cath. Chapter Library: 127	f. 46r-62v	15e eeuw

In drie van de vijf handschriften komen afbeeldingen voor. Dit zijn de handschriften Gent, Cambridge en Londen.¹ In deze drie handschriften lijken artistieke kwaliteit en herkenbaarheid van de afbeeldingen op het eerste gezicht niet het doel van de illustratoren te zijn geweest. De tekeningen zijn schetsmatig en doen slordig aan. Maar in al die eenvoud is toch een bron van kennis te ontwaren.²

Het merendeel van de afbeeldingen is van medische instrumenten en gereedschap. De tekeningen zijn klein, vaak niet meer dan een enkele regel hoog, en verwerkt in de lopende tekst. Deze manier van afbeelden is terug te voeren op medische teksten uit de Arabische wereld, waarin al vroeg instrumenten op een dergelijke manier werden ingetekend. De meeste (afbeeldingen van) instrumenten waren naar Arabisch ontwerp. Dat de kleine instrumenten in de Yperman-tekst ook op dezelfde wijze in de tekst zijn verwerkt, toont aan dat de drie geïllustreerde handschriften in de van oorsprong Arabische wetenschappelijke beeldtraditie meegingen.

VERHOUDING TUSSEN TEKST EN BEELD

Belangrijk voor de bestudering van afbeeldingen is de relatie tussen tekst en beeld. In de Yperman-handschriften Gent, Cambridge en Lon-

den is deze relatie zeer duidelijk: in de meeste gevallen wordt in de tekst aangegeven dat er een afbeelding komt, of zou moeten komen, door de beschrijving van het instrument te volgen met de woorden 'aldus', 'aldus gemaakt', 'naar deze vorm' of een variatie hierop. Op sommige plekken wordt deze zegswijze toegepast terwijl er geen afbeelding is toegevoegd en ook geen ruimte is opengelaten. In het vroege handschrift Brussel komt dit ook al voor, terwijl er überhaupt geen afbeeldingen zijn toegevoegd of ruimte hiervoor is opengelaten. Je kan dan verwachten dat de voorganger van dit handschrift zelf wel afbeeldingen zal hebben bevat. De verwijzing naar niet overgenomen afbeeldingen zou dan teruggaan op een ouder voorbeeld, al dan niet het origineel van Yperman zelf. Op deze wijze zeggen de afbeeldingen dus wat over de voorganger van de huidige tekst.

ONDERLINGE VERHOUDINGEN

Maar afbeeldingen kunnen ook de onderlinge verhouding tussen teksten verduidelijken. Dat de drie geïllustreerde handschriften, en zelfs het veel vroegere handschrift Brussel, uit eenzelfde tak van de tekststamboom stammen, is aangetoond door Erwin Huizenga in zijn artikel over de opbouw van het handschrift Lincoln. In dit artikel zet hij uiteen, dat aan de hand van het (niet geïllustreerde) handschrift Lincoln is te herleiden, dat in een zeer vroeg stadium de tekst van Yperman aangevuld is met drie kapitels in Boek 1. Het vierde kapittel van dit Boek zou eigenlijk het eerste van de *Cyrurgie* moeten zijn, maar is door de toevoeging opgeschoven. Dat dit al vroeg is gebeurd, toont het handschrift Brussel, waarin deze verschuiving ook al aanwezig is. Dat geeft aan dat de handschriften Brussel, Gent, Cambridge en Londen dezelfde oorsprong hebben.³

Ook afbeeldingen leggen dergelijke verhoudingen bloot. Op enkele plaatsen komen in alle drie de geïllustreerde handschriften de afbeeldingen in clusters overeen. Vooral deze clusters laten bij vergelijking opvallende overeenkomsten tussen de teksten zien. Uit vergelijking blijkt bijvoorbeeld dat de handschriften Cambridge en Londen zeer nauw overeenkomen: afbeeldingen in het handschrift Londen komen vrijwel nooit voor, zonder dat er ook eenzelfde afbeelding in het hand-

schrift Cambridge voorkomt. Dat kan aangeven dat de productie van beide handschriften dicht bij elkaar ligt.

VERDUIDELIJKEN

Ten slotte kan een afbeelding ook de tekst verduidelijken. Oorspronkelijk is dit ook een functie van afbeeldingen: het tonen wat niet in woorden gevangen kan worden. Mooi voorbeeld is de afbeelding op f. 34 recto van het handschrift Gent. Hier vind je een grote afbeelding, die op het eerste gezicht moeilijk thuis te brengen is. De tekst geeft duidelijkheid: hier wordt gesproken over het verwijderen van pijlen uit ledematen. Als een pijl zo vast is komen te zitten dat deze met mankracht niet meer te verwijderen is, wordt in de handschriften Gent en Cambridge een manier gegeven om met behulp van een kruisboog de pijl te verwijderen.

In Cambridge wordt een illustratie aangekondigd maar niet ingevuld. In het handschrift Gent is een los been te zien, waarin een pijl is geschoten. Zoals de tekst vertelt, is de pijl vastgezet met een tang die vastgeschroefd kan worden. Aan het uiteinde van de tang is een haak bevestigd die weer om de pees van een kruisboog gelegd is. Het afschieten van de kruisboog, die niet aangelegd is, zal de pijl met grote kracht uit het been trekken in tegengestelde richting vanwaar de pijl het lichaam binnenging. De afbeelding blijkt dus te visualiseren hoe deze procedure moest worden uitgevoerd. Links is zelfs een figuurtje afgebeeld die de kruisboog lijkt op te winden met een windas! Dus waar de afbeelding op het eerste gezicht vreemd en klieдерig lijkt te zijn, is het in dit geval toch zeker een toevoeging aan het begrip van de tekst.

TEN SLOTTE

In dit artikel heb ik verschillende manieren besproken waardoor het bestuderen van afbeeldingen iets kan toevoegen aan het onderzoek naar artesteksten. In de toekomst hoopt WEMAL meer aandacht te besteden aan afbeeldingen. In februari wordt tijdens de studiedag uit-

gebreider ingegaan op de betekenis van artesafbeeldingen. Wij vragen u dan ook om in uw eigen werk na te gaan of u voorbeelden kent van afbeeldingen. Zie niets over het hoofd; zelfs de meest onaanzienlijke krabbel kan aanwijzingen geven over het ontstaan en het gebruik van een tekst of handschrift.

Maria Patijn

NOTEN

¹ Een zesde handschrift (Leiden, Universiteitsbibliotheek: BPL 3094, f. 1r-159v) bevat waarschijnlijk (delen van) de *Cyurgie*. Ook hier staan afbeeldingen in, maar dit handschrift behoeft nog meer onderzoek om het te determineren. In het onderzoek naar Ypermans beeldtaal staat het apart.

² Voor uitleg over de bijzondere afbeeldingen in het handschrift Cambridge, zie het artikel van G. Bouwmeester en M. Patijn, 'Horror als huiswerk? Het geïllustreerde Cambridge-handschrift van Ypermans *Cyurgie*'. In: *Vooys* (Universiteit Utrecht), 2008.

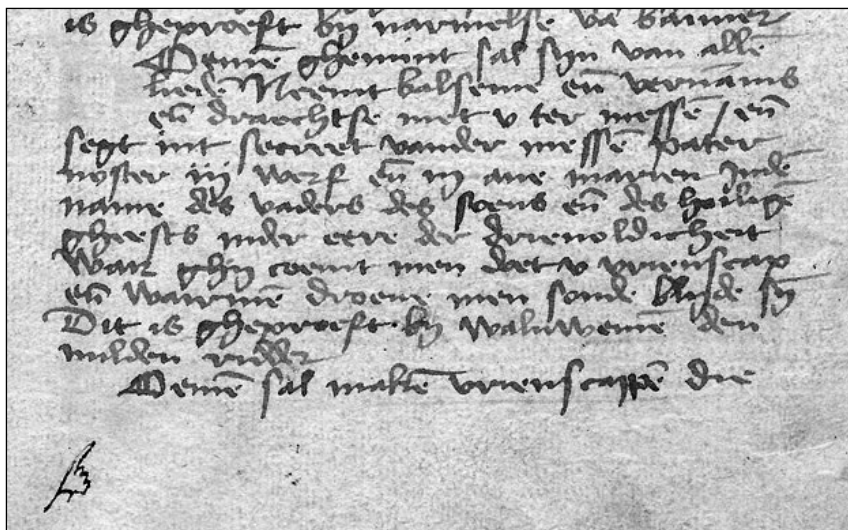
³ E. Huizenga, "'Menegherande wijshede angaende surgijne ende medecine". Over een bijzondere deelloverlevering van Jan Ypermans *Cyurgie*'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 118 (2002), nr. 2, p. 97-129.

HANDSCHRIFT HATTEM C5 ONDER DE LOEP

BUCHELIUSLEZING DOOR ORLANDA LIE

In de Bucheliuslezingen, die vanaf 2006 worden georganiseerd door de Utrechtse universiteitsbibliotheek, vertellen docenten en studenten van de UU over hun onderzoek naar de bijzondere collecties van de bibliotheek. De veertiende editie van deze lezing op 22 september 2010 werd verzorgd door prof. dr. Orlanda Lie, die daarbij vooral inging op het vijftiende-eeuwse Hattemse handschrift C5.

Orlanda Lie vertelt hoe ze zich vanaf het eind van de jaren tachtig in haar onderzoek meer is gaan richten op de relatie tussen magie, religie en wetenschap. Een van haar inspiratiebronnen daarbij was het werk van R. Kieckhefer.¹ In die periode kwam zij ook het bestaan van het Hattemse handschrift op het spoor, mede dankzij enkele publicaties van W.L. Braekman.²

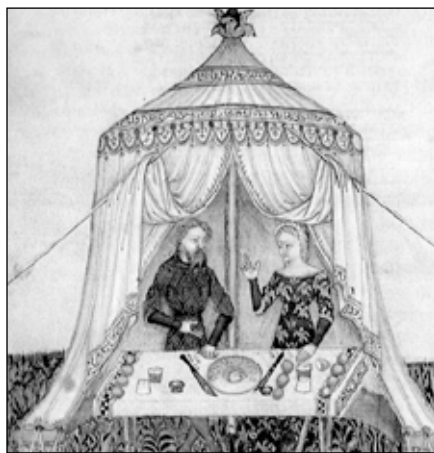

Pagina 134 uit Hattem C5, met het karakteristieke wijzende handje, getekend door een latere gebruiker van het handschrift. Hier vind je ook een verwijzing naar ridder Walewein.

De herkomst van dit handschrift, dat naar verluidt door dr. J.H. Sypkens Smit (1913-2001) op zolder is gevonden, is niet bekend. Naast Middelnederlandse teksten bevat het handschrift ook Franse en Latijnse teksten. Uit de inhoud blijkt een nadruk op medische zaken. Behalve deze teksten was er nog een ander onderwerp dat Orlanda's aandacht trok: het handschrift bevat ook een (unieke) proza-vertaling van de *Secretum Secretorum*.³ Door het ontbreken van een complete editie is het niet eenvoudig om toegang te krijgen tot de teksten. Wel heeft Braekman een editie gepubliceerd van de magische recepten, waardoor het onderzoek zich tot nu toe vooral daarop heeft gericht.

Opvallend kenmerk in de tekst zijn de getekende handjes in de marge, die naar bepaalde recepten verwijzen. Daarnaast viel Orlanda bij de bestudering van de magische teksten nog iets op: maar liefst zes van de negenentwintig recepten kennen een referentie naar een literaire figuur. Zo is er bijvoorbeeld de vermelding van Tristan en Isolde bij het recept voor een liefdesdrank. Dit recept gebruikt ingrediënten waarvan we uit de kruidenleer weten dat er bepaalde relevante eigenschappen aan worden toegekend, zoals agrimonie en rozen.

Ook in middeleeuwse fictionele teksten zijn regelmatig verwijzingen naar magie te vinden. Als Perchevael door een duivel verleid dreigt te worden, verdwijnt het magische banket bij toverslag op het moment dat de held een kruisteken slaat. En wat te denken van Merlijn, die zich naar geloven kan veranderen in een hert of een wilde man, of een compleet kasteel tevoorschijn tovert? Ook Walewein wordt in verband gebracht met magische recepten. In *Historie van Malegijs* vinden we zelfs het recept waardoor de ridder-tovenaar uit de Karelepiek een waarachtig tovenaar

Een liefstallige jonkvrouw verleidt Perchevael bij een uitnodigende tent met een maaltijd. Uit: *Andrea Hopkins, Chronicles of King Arthur*, p. 128.

kan worden. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen ‘gokelie’ (toverkunsten) en ‘nighelmanchie’ (zwarte magie). Witte magie, waarbij de intentie goed is, wordt toegestaan door God, waar zwarte magie een beroep deed op de duivel. Deze zwarte magie werd uiteraard ook toegestaan door God, maar is uitdrukkelijk slecht, het is de bedoeling dat degene die dit beoefent uiteindelijk tot inkeer komt.

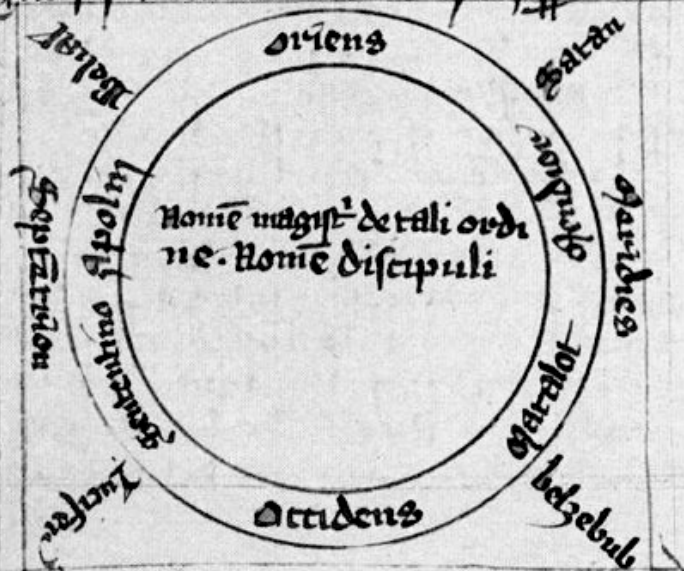
Er is dus een verband tussen artesteksten waarin magie wordt beschreven en fictionele teksten. Magische teksten kennen een eigen moraal. Het publiek moet de verwijzing naar fictie begrijpen en dus bekend zijn met deze literaire teksten. Dit roept verschillende vragen op. In hoeverre moeten de recepten zelf als fictie beschouwd worden? Hadden de fictionele teksten voor het middeleeuwse publiek een bepaald werkelijkheidsgehalte? Tot nu toe werden beschrijvingen van magische gebeurtenissen in fictionele teksten vooral als verhaalelementen bestudeerd. Hebben wij bij de bestudering van middeleeuwse teksten een belangrijke dimensie gemist? Nader onderzoek van magische recepten kan ons iets leren over het middeleeuwse wereldbeeld.

Om wat dieper in te gaan op dit middeleeuwse wereldbeeld op het gebied van magie haalt Orlanda een andere uitgave van Kieckhefer aan, die de vertaling van een handboek voor de magiër bevat.⁴ Dit handboek bevat maar liefst 47 recepten, waarvan 12 illusionistisch, 7 psychologisch, 17 voorspellend en 11 gemengd. Er staan recepten in om een maaltijd tevoorschijn te toveren, maar ook paarden, schepen of kastelen kunnen naar believen verschijnen of verdwijnen als de juiste spreuk wordt gehanteerd. De recepten zijn heel expliciet, met vermelding van de duivels die aangeroepen moeten worden. Er blijkt zelfs een middeleeuwse demonenleer te bestaan, waaruit blijkt welke demonen bij welke toverkunst horen.

Terugkerend naar het Hattemse handschrift stelt Orlanda vast dat dit nog een andere tekst bevat die de moeite van nader onderzoek waard is: de proza-vertaling van de *Secretum Secretorum*. Deze van oorsprong Arabische tekst is een in encyclopedische vorm gegoten briefwisseling tussen Aristoteles en Alexander de Grote. De inhoud behelst onder meer regeerkunst, gezondheidsleer, ethiek, astrologie en alchemie.

In het Middelnederlands kenden we al een berijmde versie van de hand van Jacob van Maerlant (*Heimelijkheid der Heimelijkheden*), maar een proza-versie was er nog niet. Beide versies blijken terug te gaan op

Ego famulus tuus in te credes et omnino
 confidens quod tu es fortis et valens. Ego per
 inopprehensibiles magister tuus ut famu-
 lus et subiectus tuus talis magister meus
 debeatur ad me venire quam a ceteris fieri
 potest per virtutem et potentiam tuam qua
 est magna et maxima in secula seculorum
 Amen Et similiter dicit usus Avallorum
 mutando nomen et usus Berich si-
 militer. Hiis deus accipe de deo sanguinem
 et scribe in medio circuli nomen tuum
 cum super deo corde ut hic apparet infra
 videri. Secunda scribe cum deo corde in sin-
 gulis partibus illa nomina ut hic apparet

Een spreuk om kennis te verkrijgen. Uit: hs. Munich CLM 849, fol. 4v.

verschillende vertalingen met eigen karakteristieken. Waar Maerlant zich vooral richt op regeringszaken, heeft Hattem C5 hoofdzakelijk oog voor medisch-farmaceutische zaken. Dit is, gezien de overige teksten in Hattem C5, logisch en doet vermoeden dat het beoogde lezerspubliek van het Hattemse handschrift in de medische hoek gezocht moet worden.

Verder onderzoek kan een inzicht geven in het proces van vernacularisatie en de manier waarop Latijnse kennis toegankelijk werd gemaakt voor een lekenpubliek. De teksten in het Hattemse handschrift kunnen dus een bijdrage leveren in dit cultuurhistorische proces. Bij de digitale editie (waarover elders in deze *W-mail* meer) zal ook een uitgebreide codicologische beschrijving worden opgenomen, waarin aandacht wordt besteed aan de hand(en) en de oorsprong van het taalgebruik.

Sacha Voogd

NOTEN

¹ R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*. Cambridge, 1989.

² W.L. Braekman, 'Een Hattens handschrift. Belangrijke aanwinst voor de Middel nederlandse artesliteratuur'. In: *Volkskunde* 84 (1983), p. 301-331. En W.L. Braekman, 'Een merkwaardige collectie "secreten" uit de vijftiende eeuw'. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (NR) 1987, p. 270-287.

³ Zie voor een complete opgave van de inhoud van het handschrift R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht, 1989, p. 348-350.

⁴ R. Kieckhefer, *Forbidden Rites. A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*. Sutton, 1997.

AANBEVOLEN LITERATUUR

O.S.H. Lie, 'Literaire verwijzingen in Middelnederlandse magische teksten'. In: *De nieuwe taalgids* 85 (1992), p. 234-246.

O.S.H. Lie, 'De wereld van middeleeuwse magische recepten'. In: *Literatuur* 10 (1993-1994), p. 209-216.

O.S.H. Lie, 'Kanttekeningen bij Maerlants berijmde *Heimelijkheid der heimelikheden en de Proza-heimelijkheid*'. In: *Queeste* 3 (1996), p. 136-150.

O.S.H. Lie, 'Verborgene kennis in de Middeleeuwen. De magische recepten van het Hattemse handschrift C 5'. In: *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2002, p. 195-215.

F. de Jongh en A. Laven, *Toverrecepten uit de Middeleeuwen*. Diemen, 2006.

VLIEGENDE START VAN HET HATTEM-PROJECT

In de vorige *W-mail* hebben we het Hattem-project geïntroduceerd: de editie van het arteshandschrift Hattem C5 als tweede editie in onze DBMA-reeks (Digitale Bibliotheek Middelnederlandse Artesliteratuur). Over de globale inhoud van het handschrift is elders in deze *W-mail* en op onze website het een en ander te lezen. Hier gaat het om een verslag van de ‘werkvloer’. Ons doel is op de eerste plaats het leveren van een betrouwbare, diplomatische transcriptie. Hoe pakken we dat aan?

Om te beginnen waren er weer de voorbereidende werkzaamheden. Het handschrift werd door het Voerman Museum Hattem in bruikleen afgestaan aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU), die een prachtige serie scans verzorgde van alle bladzijden van de codex. Vervolgens zijn deze scans door het Huygens Instituut geïmporteerd in het editieprogramma eLaborate, en we kunnen niet genoeg benadrukken hoe fijn het is om met zulk mooi beeldmateriaal te mogen werken!

Vervolgens moest er een op dit handschrift toegesneden set transcriptieregels geschreven worden en moest eLaborate getest worden om de handleiding te kunnen actualiseren. Het was immers alweer even geleden dat we met dit programma gewerkt hadden. Ondertussen kwam de werkgroep in de UBU bij elkaar om kennis te maken en de aanpak door te spreken. Conservator Bart Jaski liet ons het handschrift zien en oefende alvast wat met ons in het lezen van een lastige hand. Maar op 1 oktober konden we dan toch het startsein geven en gingen we met 15 transcribenten aan de slag voor de eerste fase van het project: de ruwe transcriptie.

Daarbij liepen we meteen tegen een ‘probleem’ aan. De opzet van WEMAL is dat alle leden welkom zijn om mee te werken aan de editie-reeks, of ze nu veel of weinig paleografische opleiding en ervaring hebben. Bij het Bartholomeus-project leverde dit geen noemenswaardige problemen op, maar een handschrift is vaak veel lastiger te lezen dan een vroege druk, en bij Hattem C5 struikelden diverse transcribenten in eerste instantie over het schrift. Dat betekent dat er bij dit project meer tijd gestoken moet worden in het bijspijkeren van paleografische kennis en dat hebben we dan ook maar meteen tot beleid gemaakt.

De werkomgeving van het editieprogramma eLaborate, waar we online transcriberen en annoteren. Hier kunnen we ook elkaars werk bekijken en erover communiceren via logboeken.

Transcribenten werden in eerste instantie in kleine groepjes bijgespijkerd door de coördinator en nu zijn er inlooptdagen, waarop de meer ervaren leden van de werkgroep de minder ervaren leden vooruit helpen. En natuurlijk heeft ieder zijn eigen specialiteit: sommigen zijn meer thuis in het medische of alchemistische jargon, anderen weer in plantennamen of maten en gewichten. Zo helpen we elkaar en leren we ook van elkaars zoekstrategieën, want er moet heel wat uitgezocht worden om een betrouwbare transcriptie af te leveren. Het is mooi om te zien hoe snel we vooruitgang boeken. In plaats van een wat moeizame start mogen we gerust spreken van een vliegende start!

We zijn nu twee maanden bezig en de voorlopige deadline van de transcriptiefase is gesteld op 30 juni 2011. Het handschrift telt 564 bladzijden, waarvan er nu reeds ongeveer 250 zijn afgeschreven. Dat wil niet zeggen dat we er al mee klaar zijn. Er zijn nog genoeg probleemplaatsen die nader bekeken moeten worden en genoeg fouten te verbeteren. Maar een ruwe transcriptie hoeft ook niet foutloos en probleemloos afgeleverd te worden, want daarna volgen er nog ver-

schillende collatierondes. In deze fase is naast kwaliteit ook tempo belangrijk, en dat tempo zit er goed in, dankzij een groep enthousiaste transcribenten!

Tussen de regels door is ondergetekende van start gegaan met het codicologische onderzoek van het handschrift en ook dit gaat ongetwijfeld boeiende resultaten opleveren. Een boekwerk met tenminste vier verschillende handen, negen verschillende soorten papier (watermerken), en binderssignatures die zo nu en dan weer bij A1 beginnen te tellen zou dat geen convoluut kunnen zijn? Ook de (latere) gebruikssporen verdienen de aandacht en we hopen natuurlijk dat de resultaten van het codicologische onderzoek het toekomstige onderzoek zullen ondersteunen naar de tekst en de cultuurhistorische context van dit handschrift. Maar voorlopig laten we transcriberen!

Noor Versélewel de Witt Hamer, dagelijks coördinator

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

J.H. Andrews, *Maps in those days. Cartographic methods before 1850*. Dublin, 2009.

A. Borrelli, *Aspects of the Astrolabe. 'Architectonica ratio' in tenth and eleventh century Europe*. Stuttgart, 2008. Sudhoffs Archiv, Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, Beihefte 57.

Begeleidende tekst van de uitgever: "The astrolabe – often quoted as "the earliest computer" – is a mechanical instrument capable of performing astronomical computations. This study offers a new interpretation of its role in the Latin culture of the High Middle Ages, highlighting its epistemological significance. For Latin scholars around the year 1000, the astrolabe became the earliest, non-verbal channel to access and assimilate mathematical knowledge from the Arabic culture, and could be seen as representing a divine 'architectonical rationality' which humans could share in the mathematical experience.

The novel methodology of this work combines the results of historical and philological analyses of manuscripts and material sources with the most recent insights on different kinds of mathematical thinking. Focusing on drawings and text fragments, with a new, detailed analysis of ms. Paris BnF 7412 (11th c.), the study reconstructs the Latin high medieval mathematical experience, its non-verbal modes of communication and its relationship with both practice and philosophy."

K.H. Broekhuijsen, *The Masters of the Dark Eyes. Late Medieval Manuscript Painting in Holland*. Turnhout, 2009.

E.J. Burns, *Sea of Silk. A Textile Geography of Women's Work in Medieval French Literature*. Philadelphia, 2009.

E. Chayes, *L'Éloquence des Pierres précieuses. De Marbodede Rennes à Alard d'Amsterdam et Rémy Belleau. Sur quelques lapidaires du xvie siècle*. Paris, 2010. Bibliothèque littéraire de la Renaissance 78.

P. Dendle en A. Touwaide (eds.), *Health and Healing from the Medieval Garden*. Woodbridge, 2008.

L. DeVun, *Prophecy, Alchemy and the End of Time. John of Rupescissa in the Late Middle Ages*. New York, 2009.

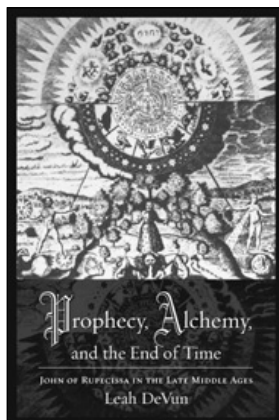
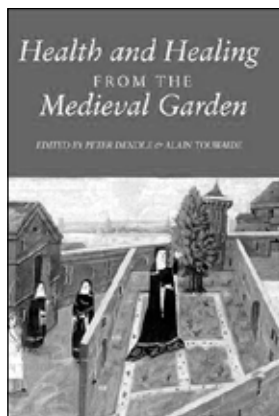
L.E. Doggett, *Love Cures. Healing and Love Magic in Old French Romance*. Pennsylvania, 2009. Penn State Romance Studies.

Uit de recensie van M. Rampton in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 10.06.04:

“*Love Cures* is an analysis of several high medieval romances, *Cliges*, the *Roman de Silence*, *Amadas and Ydoine*, and a collection of closely related Tristan and Iseut narratives. The author is interested in the intersection of love, healing and love magic in selected romance texts and argues that representations of love are indebted to, in fact reflect, actual twelfth- and thirteenth-century empirical practices and cultural and societal realities, meaning “observable phenomena that audiences experienced” (4). She claims that in medieval society of the time women medics were “often well known and highly respected in their communities” (4) and argues, “The romances depict empirics in a manner consistent with the picture sketched by historians of medicine and magic” (262). A secondary theme of the book concerns the tension between love and court expectations and how it plays out in marriage. She argues that the dynamic between love and “feudal” politics in romance texts gives female protagonists “choice” in marriage (31).”

J. Ehmer en C. Lis (eds.), *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*. Farnham, 2009.

Begeleidende tekst van de uitgever: “This volume takes a fresh and innovative approach to the history of ideas of work, concerning perceptions, attitudes, cultures and representations of work throughout Antiquity

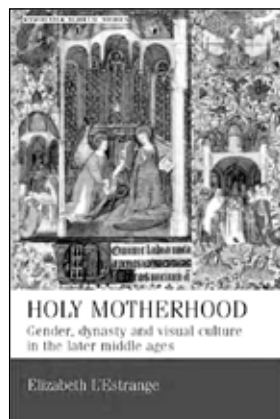
and the medieval and early modern periods. Focusing on developments in Europe, the contributors approach the subject from a variety of angles, considering aspects of work as described in literature, visual culture, and as perceived in economic theory. As well as external views of workers the volume also looks at the meaning of work for the self-perception of various social groups, including labourers, artisans, merchants, and noblemen, and the effects of this on their self-esteem and social identity. Taking a broad chronological approach to the subject provides readers with a cutting-edge overview of research into the varying attitudes to work and its place in pre-industrial society.”

M.J. Elsackers, *Reading between the lines. Old Germanic and early Christian views on abortion*. Amsterdam, 2010.

E. L'Estrange, *Holy motherhood. Gender, dynasty and visual culture in the later middle ages*. Manchester medieval studies. Manchester en New York, 2008.

S.A. Epstein, *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000-1500*. Cambridge, 2009.

R. Gabriel, 'Boekenlijsten en Material Philology. Methodologische overwegingen bij de boekenlijst van Michael van der Stoct (ca. 1394)'. In: *Queeste* 16 (2009), nr. 2, p. 83-111.

G.L. Greco en C.M. Rose (transs.), *The Good Wife's Guide. Le ménagier de Paris. A Medieval Household Book*. Ithaca, New York en London, 2009.

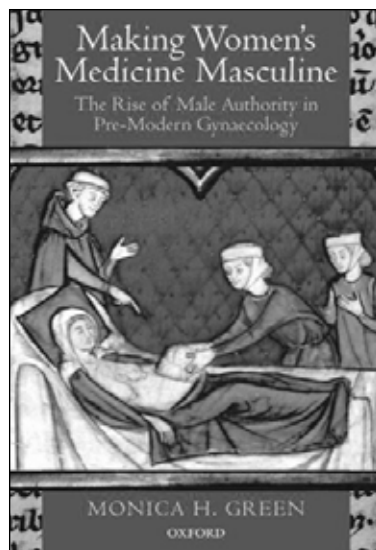
M.H. Green, *Making Women's Medicine Masculine. The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gyneacology*. Oxford, 2008.

Begeleidende tekst van de uitgever: “*Making Women's Medicine Masculine* challenges the common belief that prior to the eighteenth century men were never involved in any aspect of women's healthcare in Europe.

Using sources ranging from the writings of the famous twelfth-century female practitioner, Trota of Salerno, all the way to the great tomes of Renaissance male physicians, and covering both medicine and surgery, this study demonstrates that men slowly established more and more authority in diagnosing and prescribing treatments for women's gynaecological conditions (especially infertility) and even certain obstetrical conditions. Even if their 'hands-on' knowledge of women's bodies was limited by contemporary mores, men were able to establish their increasing authority in this and all branches of medicine due to their greater access to literacy and the knowledge contained in books,

whether in Latin or the vernacular. As Monica Green shows, while works written in French, Dutch, English, and Italian were sometimes addressed to women, nevertheless even these were often re-appropriated by men, both by practitioners who treated women and by laymen interested to learn about the 'secrets' of generation.

While early in the period women were considered to have authoritative knowledge on women's conditions (hence the widespread influence of the alleged authoress 'Trotula'), by the end of the period to be a woman was no longer an automatic qualification for either understanding or treating the conditions that most commonly afflicted the female sex - with implications of women's exclusion from production of knowledge on their own bodies extending to the present day."

G. Halsall, *Cemeteries and Society in Merovingian Gaul. Selected Studies in History and Archaeology*, 1992-2009. Leiden, 2010

Uit de recensie van B. Young in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 10.10.09: "The eleven chapters and five commentaries assembled in this volume offer an intellectual autobiography in mid-career. Since he studied them "as an equal combination at the University of York" Guy Halsall has been inspired by the "profound conviction that a rounded appreciation of the early medieval period can only come through knowing about history

and archaeology". The often rocky relationship between the two, in Britain, is the first of the four general themes treated in this book, consisting of an essay "Archaeology and Historiography" (first published in 1997) followed by an updating commentary "Archaeology and its Discontents." The discontents are traced to the impact in England, from about 1970 of the American "New Archaeology" (a.k.a. "processual archaeology"), aggressively flaunting the banner of a social science grounded in material culture and anthropology while declaring emphatic independence of the "biased" written sources of historians. Despite the more recent development (notably at Cambridge) of a "post-processual archaeology", whose interests overlap with cultural history, Halsall laments that a "one-sided polemic" persists. British archaeologists suspect historians of disrespecting them and are woefully ignorant of historical method; on the other hand "historians are nowadays well aware that they do not have the skills to analyse archaeological data". The way out of this impasse, Halsall suggests, can come only "when archaeology has developed a realistic sense of its potentials" and can engage with coherence and self-confidence in dialogue with historians. His own embrace of the "post-processual" paradigm, which emphasizes the role of ritual and material symbols in creating new identities and competing for power, has grounded the historian sufficiently in archaeological theory to dialogue vigorously with them."

H. Haug, 'Le passage de la lecture oralisée à la lecture silencieuse: un mythe?' In: *Le Moyen Français* 65 (2009), p. 1-22.

R. Hebing, '(Bij)geloof en bescherming. Een Hemelsbrief als amulet in een laat-middeleeuws Engels gebedenboek'. In: *Madoc* 23 (2009), nr. 4, p. 204-214.

H. Hirai, *Cornelius Gemma, Cosmology, Medicine and Natural Philosophy in Renaissance Louvain*. Pisa en Rome, 2008. Bruniana & Campanelliana, Supplementi XXIV.

A. Houthuys, *Middeleeuws kladwerk. De autograaf van de Brabantsche yeeften, boek VI (vijftiende eeuw)*. Hilversum, 2009.

T. Hunt, 'The Middle French Alchemical Treatises in MS Oxford, Bodleian Library DIGBY 164'. In: *Medium Aevum* LXXIX (2010), nr. 1, p. 90-115.

T. Hunt (ed.), *Three Anglo-Norman Treatises on Falconry*. Oxford, 2009.

C. Kosso and A. Scott, *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from Antiquity through the Renaissance*. Leiden, 2009.

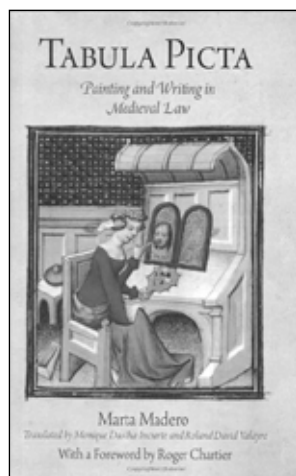
M. Lutz-Bachmann en A. Fidora (Hrsg.), *Handlung und Wissenschaft. Die Epistemologie der praktischen Wissenschaften im 13. und 14. Jahrhundert / Action and Science. The Epistemology of the Practical Sciences in the 13th and 14th Centuries*. Berlin, 2008.

W.F. MacLehose, "A Tender Age". *Cultural Anxieties over the Child in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. New York, 2008.

Is ook in zijn geheel te lezen op <http://www.gutenberg-e.org/maclehose/maw01.html>

M. Madero, *Tabula Picta. Painting and Writing in Medieval Law*. Philadelphia, 2010. [Translated by Monique Dscha Inciarte and Roland David Valayre. Foreword by Roger Chartier.]

N. Morgan en S. Panayotova (eds.) m.m.v. van M. Meuwese, E. Neuw, S. Reynolds, H. Vorholt en A. Worm, *A catalogue of Western Book Illumination in the Fitzwilliam Museum and the Cambridge College. Part I. The Low Countries. Germany, Bohemia, Austria, Hungary and London/Turnhout*, 2009.

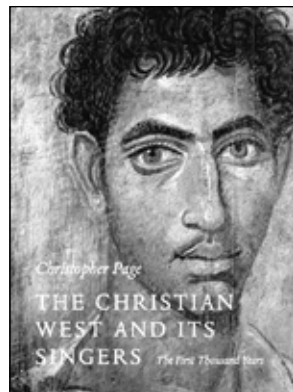

K. Nieuwenhuisen, 'Vlees voor wormen. Afbeeldingen van Vraat- en Drankzucht in de Middeleeuwen (circa 800-1500)'. In: *Madoc* 23 (2009), nr. 4, p. 215-224.

C. Page, *The Christian West and its Singers. The First Thousand Years*. New Haven en London, 2010.

Uit de recensie van A.V. Clark in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu]

10.10.07: “This is an extraordinary book. Immensely learned and generous with text and image, its goal is to survey what we can know about singers in the Latin West up to c. 1100, a particularly daunting task considering the paucity of documentary sources, especially for the earlier part of this period, and the complete absence of musical notation for most of the period under study. It is necessary therefore to mine material that is not intended to provide information about musical practice, such as chronicles, saints’ lives, charters, and epigraphy. Such a project is necessarily an exercise in reading between the lines, requiring both excellent scholarship and vivid imagination.

Christopher Page may be the best person to take on such a difficult task. Scholar of medieval literature and music and director of the ensemble Gothic Voices, he possesses both the scholarly rigor and the artistic imagination to take the hints available and weave them into a compelling story. This bifocal approach has served both his writing and his performance well in the past, and it does so here.

He makes clear at the outset that the book “is not about what singers actually sang” (5), nor is it about all singers, but only those who were part of the clerical and monastic communities and therefore participated in the literate tradition. (Readers who are interested in secular song traditions should turn to Page’s earlier books.) Here he provides a vivid portrait of the world in which these early clerical singers lived. That means considerable space is given to descriptions and images relating to doctrinal issues, maritime communication, and other topics that may not appear to be immediately relevant, but that makes their lives more real than the limited information available can do on its own. As Page reminds us, those who sang in worship during this period were almost never solely dedicated to that task - they were clerics with broad responsibilities, participating in the full range of contemporary issues.”

P.W. Rosemann, ‘Philosophy and Theology in the Universities’. In: C. Lansing and E.D. English (eds.), *A Companion to the Medieval World*. Chichester, 2009.

Y. Schauwecker, *Die Diätetik nach dem 'Secretum secretorum' in der Version von Jofroi de Waterford. Teiledition und lexikalische Untersuchung.* Würzburg, 2007.

J.M. Ziolkowski, *Nota Bene. Reading Classics and Writing Melodies in the Early Middle Ages.* Turnhout, 2007. Publications of the Journal of Medieval Latin 7.

Sacha Voogd en Frederiekje de Jongh

WEMAL

BESTUUR

Orlanda S. Lie, voorzitter
University College Utrecht
Postbus 80145, 3508 TC Utrecht
030-2539980
o.s.h.lie@uu.nl

**Moniek Vis, secretaris
en ledenadministratie**
moniekvis@gmail.com

Lenny Veltman, penningmeester
010-4614030
lm.veltman@kpnplanet.nl

WEBSITE-BEHEER

Andrea van Leerdam
(webredacteur faculteit Geesteswetenschappen Universiteit Utrecht)

De adreslijst van de leden wordt op
verzoek per e-mail toegezonden.
Contributie: € 10,- per jaar

COLOFON

W-MAIL

Tijdschrift van de Werkgroep
Middel nederlandse Artesliteratuur
(WEMAL)
ISSN 1570-6133
Jaargang 11 (2010) nummer 2

REDACTIE

Frederiekje de Jongh
06-41575916
frederiekjedejongh@gmail.com

Noor Versélewel de Witt Hamer
040-2065220
noorvdwh@planet.nl

Sacha Voogd
06-41278315
svoogd@xs4all.com

VORMGEVING EN DRUK

Teo van Gerwen Design, Waalre

Omslagillustratie uit: A. Roob,
Alchemie & mystiek. Keulen 1997,
p. 282.